

38

ԶՕՐ. ԱՆԴՐԱՆԻԿ

ԿԸ ԽՕՍԻ



Հրատարակում էին «Ապագայ» շաբաթամեքերի



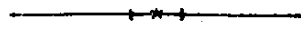
1921

ԲԱՐԻՉ

41394725

ԶՕՐ. ԱՆԴՐԱՆԻԿ

ԿԸ ԽՕՍԻ



Հրատարակուածին «Ապագայ» շաբաթաթերթի



1921

ԲԱՐԻՉ



ՍԿՂԵՂ

2008-155325

ԶՕՐ. ԱՆԴՐԱՆԻԿ

Կ Ը Խ Օ Ս Ի

Ա.

Կ. Պօլսոյ «Ճակատամարտ» թերթին 13 փետր. ի թիւին մէջ կարգացի իմ մասին գրուած յօդուած մը: Գրողը վարժապետ մըն է, որ գինւորական գործերու վրայ ալ կը ճանէ: Այդ յօդուածին պարունակութիւնը պարբերաբար յեղյեղուած է դաշնակցական մամուլէն, որ միամիտները մոլորեցնելու համար անձերը եւ դէպքերը կը ներկայացնէ խեղաթիւրուած կերպով: Ուրեմն ես չեմ գրեր իմ գրպարտիչներու համար, որոնք պատասխանի արժա-

նիչեն. բայց կը գրեմ պատմութեան համար, որ պիտի դատէ թէ՛ զիս եւ թէ անազնիւ հակառակորդներս:

Դաշնակցութիւնը միայն զիս չէ որ հալածած է: Ան հալածեց Եփրեմը, Սաքօն, բժշ. Աթապէկեանը, Շահումեանը եւ բոլոր անոնք, որ չենթարկուեցան իր քմահաճոյքին եւ գործիք չեղան իր ձեռքը: Դաշնակցութիւնը հալածեց մինչեւ Հայրիկը, Իգմիրլեանը, մինչեւ ներկայ Ամենայն Հայոց Ս. Հայրապետը, որ աթոռին վրայ այսօր կը մնայ հակառակ ամէն վտանգի եւ չի խորհիր փախչիլ շատերու նման:

Ինձ համար կ'ըսեն թէ «Դաշնակցութեան շփացած զաւակը» եղած եմ:

Բարեբախտաբար 1889 ին իմ յեղափոխական վարժապետս Դաշնակցութիւնը չէ եղած: Ան ժամանակուան յեղափոխական ուսուցիչներս, ուրախ եմ ըսելու որ, կ'ապրին այսօր:

Չեմ կրնար հասկնալ թէ կուսակցութիւն մը ո՞ր աստիճան իրաւունք ունի սեփականացնելու իր անցեալի

հետեւորդները, երբ ներկան բոլորովին կը հակասէ իր անցեալի քարոզած վարդապետութեանց ու ազգայնական ոգիին:

Ուրախալի կ'ըլլար հարկաւ որ Դաշնակցութիւնը ունեցած ըլլար յայտնի ու անյայտ հերոսներ, որոնց դաստիարակը իրեն պատկանող ինտելեկէնտիան եղած ըլլար: Իմ այն բոլոր անզուգական ընկերներս, որոնք չկան այսօր եւ զորս Դաշնակցութիւնը կը կարծէ սնուցած ըլլայ իր ծոցին մէջ եւ որոնց անունով այս կուսակցութիւնը ուզած է միշտ հիւսել իր գործունէութեան դափնեպսակը, ինձ նման Դաշնակցութեան շփացած գաւակները պիտի համարուէ՞ին, անոնք ալ, եթէ միևնոյն պայմաններու տակ ստիպուած ըլլային մեկուսանալ եւ քաշուիլ Եւրոպայի մէկ անկիւնը «Սալօններու նիստ ու կացին մէջ հանգիստ փնտոելու համար», ինչպէս կը սիրեն ըսել հակառակորդներս:

Տասնեակ տարիներ զիս ու ինձ նման զինւորները սնուցած են իրենց ծոցին մէջ Սասունցին, Մշեցին,

Ախլաթցիքն ու առհասարակ հայ ժողովուրդը, որո՛ւն միայն զինւորներն էինք եւ ոչ թէ Դաշնակցութեան եւ կամ ոեւէ կուսակցութեան:

Հայ ժողովուրդի ծոցը մնած այս հարազատ զինւորները երբ կը կոռէին մայր երկրի վրայ ներկայ պայմաններէն հարիւր անգամ աւելի դժոխային պայմաններու տակ, Դաշնակցութիւնը իր արտասահմանի մամուլին մէջ կուսակցական պայքար կը մղէր, շահագործելով կոռուող անզուգական ընկերներու անունները: Կարելի չէ հասկնալ ուրեմն թէ՛ մենք կուռղնե՞րս եղած ենք Դաշնակցութիւնը մնուցանողներն ու շփացնողները, թէ ան գմեզ:

Դաշնակցութիւնը այսօր հերոսաբար ինկողներու անունով խօսելու իրաւունքէն զուրկ է:

Ես չեմ կրնար երեւակայել թէ անհատ մը կրնայ ըլլալ ոեւէ կուսակցութեան սեփական ապրանքը, զոր ուզածին պէս կարենայ ծախել ուզած զինովը ու շահագործել զայն:

Ես Դաշնակցութենէն քաշուած եմ 1907 թուականին: 1917ին «Հայաստան» թերթի մէջ հրատարակուածը երկրորդ հրատարականս էր: 1907 ին Վիէննայի համաժողովին մէջ Դաշնակցութիւնը կ'ընդունէր կովկասեան նախագիծը, այսինքն կը հրատարէր իր բուն նպատակէն, որ էր թրքահայ ժողովուրդին ազատագրութիւնը, հետապընդելու համար համամարդկային նըպատակներ:

Ասիկա կը նշանակէր կիսով չափ թաղել թրքահայոց դատը:

Այն երեք օրուան ընթացքին, որ տեւեց կովկասեան նախագծի վիճաբանութիւնը, ամբողջ հոգիովս դէմ դրի: Մալումեան, համաժողովին մէջ օրուան նախագահը, բողոքեց, ըսելով թէ ես և հետս քանի մը հոգի պատճառ կը դառնանք ժողովին երկարաձգման:

Այն ատեն ես պատասխանեցի.

—Արիւն ձեր ի գլուխ ձեր: Ըրէ՛ք ինչ որ կ'ուզէք, բայց Ռուսիոյ դրոնները մեզի դէմ մի' փակէք: Մենք շատ թշնամի ունինք արդէն, Ռուսիան

ալ թշնամի մի՛ ընէք մեզ, և պատճառ
մի՛ տաք որ կովկասի հայութիւնն
ալ թրքահայոց վիճակին ենթար-
կուի:

Նոյն համաժողովին երկարօրէն
վիճաբանուած ուրիշ խնդիր մըն էր
Վասպուրականի մէջ գտնուող զէն-
քերն ու ռազմամթերքը: Իմ տաս-
նեակ տարիներու փորձառութիւնովս
համոզուած էի թէ այդ զէնքերը
թշնամիին ձեռքը պիտի անցնին:
Արամ Մանուկեան (բաշա) հակա-
ռակը կը պնդէր: Ինձ չլսեցին և
հաւանեցան Արամին, որ ոչ մէկ
փորձառութիւն չունէր: Չորս ամիս
ետք այդ զէնքերը անցան թշնամիին
ձեռքը և Արամ ձերակալուեցաւ իր
թագստոցին մէջ:

Այս լուրը առնելուս այլևս աւելորդ
համարեցի մնալ Իաշնակցութեան
մէջ և Վառնայէն հրաժարականս գը-
րելով ղրկեցի ժընէվ, որպէսզի հրա-
տարակուի «Դրօշակ»ի մէջ: Ժընէվի
«Բիւրօ»ն իր անդամներէն Սարգիս
Մինասեանը փութացուց քովս զիս
համոզելու համար: Թիֆլիսի «Արե-
ւելեան Բիւրօն» եւս կեղծ անունով
հեռագիր մը կուտար, որ չառնեմ

այսպիսի քալ մը:

Այս թուականէն սկսեալ Դաշնակցութեան ըրածները տեսնելով՝ ես աւելի ու աւելի ամրապնդուեցայ հրաժարականս առաջ բերող համագումներու մէջ:

Արդարեւ, անկէ ետք կը տեսնէի Դաշնակցութիւնը, որ իր բանը գործը կ'ընէր հալածել հայ «պուրժուաներ»ը, իբր թէ բանւորներու շահը պաշտպանելու համար գործադուլներ առաջ կը բերէր Պաքուի եւ Պաթումի մէջ: Այս գործադուլներէն տուժեցին միայն նաֆթային հաստատութեանց հայ գործատէրերը, որոնցմէ յաճախ դրամ մուրացած էր նոյն կուսակցութիւնը: Ասոնցմէ շատեր փակեցին իրենց գործարանները ի մեծ ուրախութիւն թաթար գործատէրերու: Տասնեակ հազարաւոր հայ գործաւորներ մնացին փողոցը եւ թափառեցան անգործ: «Օսմ. սահմանադրութենէն» ետք, Դաշնակցութիւնը իր գործադուլները տարածեց Պօլսոյ շրջականներէն մինչեւ Խարբերդի ու Սերաստիոյ գորգի գործատեղիները:

Դաշնակցութիւնը անկէ ի վեր հաւատարիմ մնաց իր ընկերվարական նպատակներուն: Երբ ունեցանք Անկախ Հայաստան, անոնք ընկրվարութիւն քարոզեցին Ղարապաղէն մինչեւ Սարը գամիշ հայ ժողովուրդին, որուն 80 տոկոսը այբուբէնը չէր գիտեր դեռ: Կ'ուզէին թուրքերու և թաթարներու ալ սորվեցնել ընկերվարութիւնը և իրենց օրկաններուն մէջ կը պօռային. «Ա՛շխատաւորներ, միացէ՛ք առանց ազգի խտրութեան:»

Երանի թէ Դաշնակցութիւնը այս «Միացէ՛ք» ի յորդորը կարդար հայ ժողովուրդին և փոխանակ 30 տարի ներքին կուսակցական կռիւ մղելու, միութիւն առաջ բերելու աշխատէր:

1907էն սկսեալ մինչև 1914 ապրած եմ վառնայէն մէկ ժամ հեռու կալաթա կոչուած գիւղը, ուր 120 տուն պուլկար և 10 տուն ալ թուրք կար: Վառնայի հայերը և նոյն իսկ պուլկարները կը վկայեն թէ ինչպէս ապրեցայ այս եօթը տարուան շրջանին:

Գ.

1908 ին թուրքերը կեղծ սահմանադրութիւն մը հռչակելով յաջողեցան խաբել Եւրոպան եւ որսալ լեղափոխականները:

Իբրեւ «իտէալիսթ յեղափոխական» հռչակուած մարդիկ աշխարհի չորս անկիւններէն թափուեցան Պօլիս, համբուրուեցան ոճրագործներու հետ, ընկեր դարձան անոնց, մոռնալով մեր հարիւր հազարաւոր զոհերը: Բեմերէն պոռացին թէ իրենք այլեւս «Օսմանցիներ» են:

«Սահմանադրութեան» հռչակման առաջին օրերուն տեսայ Մալումեանը (Ակնուճի), որ Պուլկարիակը գտնուէր, Ռ. Զարդարեանը եւ Վահագնը, որ ետքէն կիլիկիոյ մէջ կախաղան հանուեցաւ: Շատ խընդրեցի իրենցմէ որ չերթան Պօլիս, ըսի թէ թուրքերը մեծ թակարդ մը կը լարեն զիրենք մէջը ձգելու համար: Զլսեցին ու գացին:

Անկէ ետք սկսաւ կռիւ մը թրրքական խորհրդարանի աթոռները խլելու համար: Քանի մը վարժա-

պետներ, որոնք ամիսը երկու ոսկի առնելով պիտի գոհանային, ստացան 50 ոսկի ամսական: Թոքաթլեանի, կամ կղզիներու մէջ կերուխուսներ սարքուեցան «ընկեր» թաւաթներու եւ «ընկեր» էնվէրներու հետ, որոնց բացին ինչ գաղտնիք որ ունէին:

Ատանայի ջարդէն մօտ 50 օր առաջ կեղծ անցագրով մը Պօլիս հանդիպեցայ, Ակնուէնի, Վարդգէս, Ջարդարեան եւ Դաշնակցութեան շէֆերէն դեռ ուրիշներ ամբողջ հինգ ժամ ուզեցին զիս համոզել թէ ժէօն Թիւրքերը ալլեւս թոյլ չեն տար ոչ մէկ կոտորած: Ես հակառակը կը պնդէի եւ կ'ըսէի.

— Չեմ հաւատար. այս գազանները մեզ դարձեալ կը կոտորեն. ըրածնին դարձեալ կեղծիք է, դուք կը խաբուիք եւ կը խաբէք մեր ժողովուրդը: Ինքնապաշտպանութեան գաղափարը երբէք մի' լքանէք եւ պատրաստեցէք ժողովուրդն ալ ալդ ուղղութեամբ: Տիգրանակերտէն ըսկսելով մինչեւ Պարսից սահմանագլուխը 160 հազար զինուած քիւրտ

կայ: Ժէօն-Թիւրքերը զինաթափ չեն ընէր զանոնք եւ կը պահեն մեզ յարմար առթիւ կոտորել տալու համար:

Մալումեան այն ատեն դարձաւ ու ինձ ըսաւ.

— Ի՞նչ յոռետես մարդ ես դուն, երբէք չտեսայ որ քիչ մըն ալ լաւատես ըլլայիր:

Նոյն պահուն վարդգէս ինձ կ'առաջարկէր որ ծանօթանամ Ալի բաշայի հետ, որ այն միջոցին ոստիկանութեան տնօրէնն էր Կ. Պօլսոյ մէջ:

Հարցուցի փնտոեցի եւ հասկցայ թէ՛ այս այն Ալի բաշան է, որ Սասունի Տալուրիկի «Զբօսանք» թաղի բնակչութիւնը կոտորել տուաւ եկեղեցիին մէջ եւ յետոյ այրել տուաւ զայն: Ալի բաշան ինձ դէմ կոռած էր երեք անգամ: Հիմա կ'ուզէին որ իմ ձեռքս դնեմ անոր արիւնոտ ձեռքերուն մէջ եւ ըսեմ. «Երէկ կըռիւ կ'ընէինք, այսօր ընկեր ըլլանք:»

Իմ սովորական զայրոյթովս պատասխանեցի այս բոլորին եւ ըսի.

— Խերը տեսնաք. բայց գո՞նէ

ժողովուրդը մի' խաբէք:

Եւ «մնաք բարով» ըսելով մեկնեցաւ Եգիպտոս:

45. օր չէր անցած, երբ իմացայ թէ' Թալէաթ եւ իր նմանները կոտորել կուտան Ատանայի Հայութիւնը:

Այն ատեն բուռն ոճով նամակ մը գրեցի Ակնուհիին, ըսելով թէ ո՞վ իրաւունք ունէր, ե՞ս իմ յոռետեսութեամբս, թէ ինք' լաւատեսութեամբը. «Լաւ գիտցէք որ, աւելցուցի, երբ առիթը գտնեն ընկեր Թալէաթներ ձեզ ալ կոտորել պիտի տան:»

Այս տողերը գրելու ատենս երբէք միտքէս չէի կրնար անցընել թէ' Դաշնակցութիւնը նոյն միջոցին Սելանիկի մէջ համաձայնութիւն մը կը կնքէր Իթթիհատի հետ:

Անկէ ետք, ալլեւս Դաշնակցութիւնը չափ ու սահման չը ճանչցաւ: Պայքարը սկսաւ Պատրիարքարանի իրաւունքներուն դէմ երեսփոխանական ընտրութիւններու առթիւ. եկեղեցիին ու կղերին դէմ «բաց ու գոցի» վէճերով. հայ ընտանեկան սրբութեան դէմ «Ազատ

սէր » քարոզելով. հայ տնտեսութեան դէմ, «պուրժուաները» հալածելով:

Դաշնակցութեան պերճախօս երեսփոխանները արդէն քրիստոնէից զինւորագրութիւնը ընդունել տալով ապացուցած էին թէ «հաւատարիմ օսմանցիներ» են:

Է. Պօլիսէն յարձակումի ազդանշան մը տրուեցաւ «Զարիզմ»ի դէմ: Դաշնակցական թերթերը կը պոռային. «Անկցի՛ Ռուսաստան, կեցցէ՛ ազատ եւ յեղափոխական թուրքիա»:

Անոնք չէին բաւականանար կրօնի յայտարարելով Ռուսիոյ դէմ. կ'ուզէին տապալել պարսկական կառավարութիւնն ալ... 50 էն 100 զինւոր դրկելով Դաւրէժ ու Թեհրան: Այս անմիտ ու աննպատակ կռիւներն ալ արգիլելու համար խօսեցայ շէֆերուն, բայց անօգուտ:

Եկաւ պալքանեան պատերազմը, որուն մասնակցեցայ առանց հարցընելու Դաշնակցութեան: Ես կոռեցայ իմ ցեղիս դարաւոր թշնամիին դէմ:

Ես մէկ իտէալ եւ մէկ նպատակ

ունէի. հարուածել մեր դարաւոր
թշնամին: Ասկէ դուրս ո՛րեւէ պե-
տութեան կամ կառավարութեան
դէմ շարժումի մը հակառակ մնացի
մինչեւ վերջ:

Իսկ Դաշնակցութիւնը փոխուե-
ցաւ հազար ուղղութեան: Օր մը
ռուսասէր էր, միւս օր ռուսատեաց,
օր մը թուրքերու թշնամին էր,
միւս օր անոնց բարեկամ, օր մը
անգլիասէր էր, միւս օր կը պոռար
«Անկցի Անգլիա». օր մը Պարսկաս-
տանի բարեկամն էր, միւս օր կը
կոտէր անոր դէմ:

Այս հանգամանքը միայն ցոյց
կուտայ թէ Դաշնակցութիւնը զուրկ
էր այն հեռատեսութենէն եւ իմաս-
տութենէն, զոր անպայման պէտք
է ունենայ ժողովուրդի մը ճակա-
տագրին հետ խաղացող ո՛րեւէ ան-
հատ կամ կազմակերպութիւն:

Ղեկը կորսնցուցած մարմին մը
ի՞նչպէս պիտի կրնար ղեկավարել
ազգ մը:

Ահա թէ ինչո՞ւ համար մեր ազգը
առաջնորդուեցաւ աղէտէ աղէտ-
եւ դժբախտութենէ դժբախտութիւն:

Դ.

Ընդհանուր պատերազմին սկիզբը անցայ կովկաս եւ մնացի ուսական բանակին կողքին մինչեւ 1917 ի յեղափոխութիւնը, որ ատեն Հայաստանի Ապահովութեան խորհուրդը թրքահայ զօրախումբ մը կազմակերպեց: Այս առթիւ ամբողջ երեք ամիս ինձ դէմ լարուեցան դաւադրութիւններ, եւ եղան հալածանքներ: Եւրոպացի զօրավար մը, գընդապետ մը, հիւպատոս մը եւ ուրիշ պաշտօնեայ մը օր մը զիս կանչելով ըսին հետեւեալը.

— Անդրանի'կ, շատ կը ցաւինք որ քու ռաքիզ տակը կը փորեն եւ փուշեր կը թափեն, որպէսզի յաջողութիւն չունենաս:

Այս ըսելով տետրակ մը հանեցին իրենց գրպանէն եւ կարդացին զիս հալածողներուն անունները:

Թէ' յիշեալ Եւրոպացի անձնաւորութիւններուն եւ թէ տետրակի մէջ արձանագրուած հալածիչներու

անուհները կը հրապարակեմ, երբ որ
յարմար ժամանակը գայ: (1)

Պատասխանելով հակառակորդ-
ներու ասի խօսքին թէ չկրցայ կա-
սեցնել թրքական արշաւանքը կա-
րինի առջեւ, ըսեմ որ կարին մըտ-
նելէս մինչեւ ելնելս տեւած է միայն
վեց օր: Այս ճակատին առջեւ, վաս-
պուրականէն մինչեւ Երզնկա եւ
Քաբերդ, կատարուած չսրիքին պատ-
ճառները պէտք է փնտռել Թիֆլիզի
աղջկանց գիմնագիօնի մէջ կազմը-
ուած քօրբիւսի (գօրաբանակ) եւ
Ազգային Խորհուրդի մօտ: Այս քօր-
բիւսին կազմութեան համար ծախ-
սըւեցաւ տասը միլիոն ըուպլի:

Արդեօք կրնա՞ն ըսել թէ Քէրէ-
նըսկիի կառավարութեան վեցամսեայ
շրջանին մէջ 500 հազար ձայններ-
կայացնող? դաշնակցական կուսակ-
ցութիւնը կրցա՞ւ դրկել 5 հազար

(1) Զօրավարը կը յուսանք կը ներէ
մեզ անգաղտնապահութիւն մը, եթէ
ըսենք որ այս հալածիչներուն գլուխը
կը գտնուէր Պ. Ահարոնեան: Ծ. Խ.

կամ 3 հազար հոգի դէպի ճակատ:

Սարըգամըշ հասնելու ճակատի ընդհ. հրամանատար վրացի զօր. Օտիշիլիցէն ըսաւ ինձ. «Ես հազիւ ազատեցայ այդ ճախճախուտներէն, հիմա ալ դու ես որ պիտի իյնաս միեւնոյն ցեխերուն մէջ»: Թարգմանս էր բժիշկ Զավրիէֆ:

Թէ ինչպէս օգնած է ինձ դաշնակցական կառավարութիւնը Զանգեզուր գտնուած միջոցիս, այդ յայտնի կ'ըլլայ, երբ ըսեմ որ, այդտեղ գտնուած երեք գաւառներու հարիւր հազար բնակչութիւնը 50 հազար ըլլալի ծախսելով երեք անգամ պատգամաւոր ղրկած էր Թիֆլիս Ազգային Խորհուրդէն օգնութիւն պահանջելու եւ ամէն անգամուն ալ ձեռնունայն վերադարձած էր: Նոյնիսկ իմ բանակին պատկանող գումարը զոր ուղարկած էին ինձ վահան Փափազեան եւ Ա. Թէրզիպաշեան, Երեւանի կառավարութիւնը գրաւեց, որպէսզի քալքալուի զօրախումբս:

Էրզրումէն վերադարձիս Զօր. Նազարբէկեանի հրամանով գացած

էի Աղէքսանդրապօլի աջ թեւը, ուրկէ
Կիւլլի Պուչախ, Օրթաքիլիսէ, Քա-
զանճի: Այդ ժամանակ Պրէսթ-Լի-
թովսքի դաշնագրով Ախուրեան
(Արփա չալ) էր Հայաստանի սահ-
մանը: Զօրավար Նազարբէկեան հա-
մողուած էր որ թուրքերը Ախուր-
եանէ անդին չեն անցնիր, բայց օր
մը երեք ժամ տեւող կռիւէ վերջ
հայ կանոնաւոր զօրքը Աղէքսանդրա-
պօլը յանձնելով նահանջած էր Քա-
րաքիլիսէ եւ ինձ լուր չէր տրուած:

Իմ վրայ կկող թրքական զօրա-
մասի հետ 5 օր կռիւ ունեցայ, ա-
ռանց մեր զօրամասերէն ոչ մէկուն
հետ կապ ունենալու: Այս տեղէն 20
գիւղի հայ ժողովուրդը հետս առնե-
լով ուղղուեցայ Չալալ օղլու: Թրք-
ական զօրամասը կուգար ետեւէս
ու դեռ Չալալ օղլու չհասած եօթը
թաթար գիւղեր սկսած էին զար-
նել կոնակէս: Չալալ օղլու հասնե-
լուս ուղեցի անմիջապէս յարարերու-
թեան մտնել Քարաքիլիսէի հետ հե-
ռաձայնով: Հեռաձայնի գլուխը ե-
կողն էր Նազարբէկեանի օգնական,
պատերազմական գօմիսէր դաշնակ-

ցական վարժապետ Մամասեան, որ կ'իմացնէր ինձ թէ՛ վեց օրէ ի վեր մեզմէ լուր չունին, միեւնոյն ատեն կ'ըսէր ինձ. «Թրքական ուժերը Համաժողովն մեր վրայ պիտի յարձակին, որով Քարաքիլիսէն թողլով կ'երթաք Տիլիճան, վերջին յարաբերութիւննիս է ձեզ հետ» ու հեռաձայնը կտրուեցաւ: Յերեկ եւ գիշեր հեռագրով եւ հեռաձայնով գրագիրս սպայ Շիմշիրեան վեց անգամ ուղած էր յարաբերութեան մտնել, բայց ոչ մէկ պատասխան, որով յայտնի կ'ըլլար որ առանց կռիւի Քարաքիլիսէն թողած են մերինները:

Ետեւէս եկող թրքական զօրամասը հասաւ Չալալ օղլու: Չ'էի կըրնար 20,000 գաղթականութիւնը թողլով իր բախտին՝ հեռանալ: Մէկ ու կէս օր կռուելէ վերջն է: միայն որ, գաղթականութիւնը բաւական ճամբայ կտրեց դէպի Քալաքէրան երկաթուղիի կայարանը, որով կըրցայ մեկնիլ Քալաքէրան Տսեխ գիւղը, ուր գտայ բանաստեղծ Յովհաննէս Թումանեանը:

Եթէ թուրքերը յանդգնութիւն ունենային դատարկ Գարաքիլիսէն գալով Լոռիի կիրճը գրաւելու, ես իմ գորածասով ու ամբողջ գաղթականներով պէտք էր գերի մնացած ըլլայի:

Հինգ օր վերջ Քարաքիլիսէէն հեռաձայնով իմացայ Մամասեանէ թէ վերադարձած են Քարաքիլիսէ ու ոչ մէկ թուրք չէ մտած քաղաքը: Երեք ժամ վերջն ալ հրաման ստացայ Նազարբէկեանէ պահել երկաթուղիի գիծը: Յետոյ հեռաձայնով կ'իմացնէր ինձ Գօմիսէր Մամասեան թէ՛ հայ զինուորները ոգեւորուած կը հալածեն թշնամին Քարաքիլիսէի երկաթուղիին ուղղութեամբ: Անմիջապէս կ'իմացնեմ որ թշնամիի նահանջը կեղծիք է, խորհուրդ կուտամ չառաջանալ կեդրոնով, ու երկու թեւերը ամուր պահել միշտ, կեդրոնէն չվախնայով բնաւ:

Առաջին օրուան չորս ժամ կռիւէն վերջ, հետեւեալ առաւօտ կռիւը կը վերսկսի եւ 3 ժամ յետոյ կ'իմանամ թէ Գարաքիլիսէն լանձնած են արդէն ու նահանջած դէպի Տիլիճան:

Նազարբէկեանի զօրամասէն դասալիք եղող 39 սպայ եւ մէկ քանի հարիւր զինւոր, որոնք կը փախչէին դէպի Թիֆլիս, Վրաստան, զիշերուան ժամը մէկին կը հանդիպին պահապաններու, որոնք փոխադարձ համազարկով կը կեցնեն այդ դասալիքները եւ առաւօտուն կը բարձրանան Տսեխ գիւղը իմ մօտս: Այս բոլոր անցուդարձերու կենդանի վկան են բանաստեղծ Յովհաննէս Թումանեան եւ շատ մը Լօռեցիներ:

Յովհ. Թումանեանի աջակցութեամբ նախ հաց կը տրուի այս քանի մը հարիւր հոգիին: Զօրավար կորկանեանի (Թնդանօթաձիգ), որուն քով կան չորս ուս սպաներ, կը հարցնեմ թէ ո՞ւր գնաց Նազարբէկեան.

— Տիլիճան, կը պատասխանէ.

— Ի՞նչ ո՞ւր կերթաք,

— Թիֆլիս,

— Պարոններ, կ'ըսեմ, եթէ դուք Թիֆլիս երթալ ուզէք Պօրչալուի թաթարները բոլորդ ալ կը կոտորեն եւ զէնքերնուդ կը տիրանան.

— Ազնիւ խօսք կուտանք, պա՞

տասխանեցին ոռւսերէն լեզուով, որ վաղը կամ միւս օր կը հետեւինք քեզ եւ կուգանք:

Նազարպէկեանի եւ Լօոնցի քսան հոգիիներկայութեան պատասխանեցի.

— Դուք չէք հետեւիր ինձ, պիտի երթաք Թիֆլիս եւ կոտորել պիտի տաք այս սպաները եւ քանի մը հարիւր զինւորները:

Իսկապէս ալ անոնք գացին և կոտորուեցան: Ազատեցաւ միայն զօրավար Կօրկանեան, չեմ զիտեր ինչպէս:

Հետս քսան հազար գաղթական ունենալով քալեցի երկու օրուան ճանապարհ, սարսափելի անձրեւ եւ կարկտախառն ձիւնի տակ, հասայ Տիլիճան, ուր տեսայ թէ ոչ ոք չկայ, բոլորն ալ փախած են: Գտայ Մեսրոպ եպիսկոպոսը հազարէ աւելի որբերով, որոնց մէջ կային մինչեւ 15 տարու աղջիկներ:

Փախչողները գետը թափած էին 12 գնդացիր, 2 թնդանօթ, միլիոններով փամբուշտ եւ քանի մը հազար թնդանօթի ոռւմբ:

Կապել տալով թէլէֆօնի եւ հե-

ուագրի թելերը յարաբերութեան մը
տայ, էլէնոֆֆայի եւ Երեւանի հետ:

Զինուորը դասաւորեցի դէպի
Գարաքիլիսէ, Տիլիճանէն 13 վերստ
հեռու: Զօր. Նազարբէկեան կը հե-
ռագրէր ինձ. «Ի սէր Աստուծոյ եւ
Ազգութեան, Տիլիճանը պահէ՛»: Պա-
տասխանեցի թէ քանի մէկ հատ
փամփուշտ ունիմ, Տիլիճանը չեմ
ձգեր:

Այն ատեն հաց չունէինք: Կե-
րածնիս ճարոնական քուքուրուզ
(եզիպտացորեն) եւ դարի էր:

Ե.

Այս միջոցին զօր. Կօրկանեան
կը գտնուէր Կարս: Պաթուժ Վէհիպ
բաշայի մօտ էին Քաջազնունի, Խա-
տիսեան եւ Պապաջանեան, նաեւ
Օհանջանեան եւ սօցիալ դեմոկրատ-
ներէն Զօհրապեան եւ Բէկզատեան:
Հաշտութեան պայմանագրութիւնը
կը ղրկուի ինձ թուրք սպաներու
ձեռքով՝ նախ Կարսէն զօր. Կօր-
կանեանէն, երկրորդ՝ Գարաքիլիսէ-
էն Վէհիպ բաշայի հրամանը. եր-
րորդ թիֆլիսի Ազգ. Խորհուրդէն
Աղստաֆայի ճամբով: Ասոնք կար-
դալէ վերջ կ'ուղարկեմ Երեւան՝ զօր.
Նազարբէկեանի:

Պ. Պապաջանեան ինձ պատմած
է թէ՛ հաշտութիւնը ստորագրուած
է Նազարբէկեանի կողմէ թիֆլիս
ղրկուած այն հեռագրին վրայ, որով
Զօրավարը կ'ըսէր թէ ոչ մէկ կռուող
զինուոր չունի:

Հաշտութեան պայմանագիրը
կարդալէս ետք Տիլիջանէն հեռագր-
րեցի Նազարբէկեանի հետեւեալը.
«Վեց հարիւր տարուան ստրկու-
թեան շղթան դարձեալ ձեր վիզն ու

ոտքը կ'անցընէք ձեր ձեռքով: Չեմ կրնար այս պայմաններուն հանդուրժել, մոռնալով մեր երեսուն տարուան զոհերը եւ մէկ միլիոն նահատակները: Ստացէ՛ք ինձմէ Տիլիճանը, որպէսզի ես մեկնիմ ուր որ կ'ուզեմ:»

Այս հեռագրիս պատճէնները կալին Ս. Կաթողիկոսին եւ Երեւանի Ազգ. Խորհուրդին մօտ:

Ղրկուեցաւ գնդ. Պաղտասարեան, որ Տիլիճանը ստացաւ ինձմէ: Տիլիճանը եօթը օր պահելէս վերջ մեկնեցայ Սեւանայ լճին հիւսիսակողմը գտնուող Էլէնօֆքա գիւղը:

Հոն կազմ ու պատրաստ կեցող զօրամասիս բոլոր գալիք դժուարութիւնները եւ բազմակողմանի զոհողութիւնները բացատրեցի: Չինւորները մէկ հոգի եւ մէկ բերան պատասխանեցին ինձ.

«Մենք պիտի կոուինք մինչեւ մեր արեան վերջին կաթիլը, մեր նպատակին հասնելու համար:»

Միայն գրագիրս սպայ Շիմշիրեան ըսաւ թէ իր ընտանեկան պարագաները թոյլ չեն տար այլեւս ինձ

հետ գալու: Ուրախութեամբ տուի
անոր իրաւունքը եւ ճամբեցի:

Այս պարոնը 920 ի մայիսին Ա-
լէքսանդրապօլի պօլշեւիքեան շար-
ժումներուն ժամանակ ձերբակալ-
ուած եւ իր ատրճանակը վրան
ըլլալով՝ բանտարկուած է եւ իբր
թէ բանտին մէջ անձնասպան եղած
է, ինչպէս իմացայ ուրիշներէ:

Իմ հակառակորդներս շատ լաւ
գիտեն Նախիջեւան, Զուլֆա և Խոյ
երթալուս պատճառները: Չախողու-
թի՞ւն թէ յաջողութիւն ունեցայ.
ասոր ալ կը վկայեն ոչ միայն այսօր
Պաքուպա գտնուող յիսուն հազար
ասորի եւ քսան հազար հայ գաղ-
թական ժողովուրդը, այլ պարսիկ-
ները եւ նոյն ինքն թշնամիս Ալի
Իհսան բաշա: Զանգեզուրի, Ղափա-
նի, Սիսիանի ժողովուրդը, մինչեւ
10 տարու մանուկները գիտեն թէ
իմ զօրամասս օգո՞ւտ ունեցաւ թէ
մնաս:

Երբ Զանգեզուր կը գտնուէի դեռ,
ստացայ Պ. Խատիսեանէն նամակ
մը: Պատասխանելով՝ ըսի թէ իմ
դժգոհութիւնս դաշնակցական շէ-

Ֆերէն է, թէ՛ «Հայաստան» թերթի մէջ հրատարականս հրատարակուելէ վերջ թիֆլիսի Ր ա , օ նական ժողովը ոչ իսկ ազնուութիւնը ունեցաւ զիս հրաւիրելով դժգոհութիւններս լսելու. որովհետեւ ճիշտ այդ Րայօնական ժողովը կազմողներն էին, որ կը հալածէին զիս. բացառութիւնները յարգելի են:

«Սիրելի Անդրանիկ, կ'ըսէր ինձ Պ. Խատիսեան իր այդ նամակին մէջ, իմ ցանկութիւնս է որ դուն հաշտուէիր կառավարութեան հետ եւ ես կը լինէի միջնորդը»:

Իմ հաշտուիլս կամ ոչ, աւելցուցի իմ պատասխանագրիս մէջ, մեծ կարեւորութիւն մը չունի, մենք այսօր կանք, վաղը չկանք: Երբ Հայաստանի սահմանները զրծուին եւ պետութիւններէ ճանցուին, երբ մենք կ'ունենանք քօալիսիոնի կառավարութիւն, այն ժամանակ հայ ժողովուրդը երջանիկ կ'ըլլայ եւ եթէ քօալիսիոնի կառավարութիւնը յարմար տեսնէ ինձ գործ մը յանձնել, ես սիրով կը կատարեմ անոր հրամանը: Ի սէր Աստուծոյ ա՜նպէս ըրէք, որ լետագայ սերունդը ձեզ օրհնէ եւ ոչ թէ անիծէ:»

Զանգէզուրի մէջ գլխաւոր մտահոգութիւնս էր 30 հազարի հասնող

գաղթականութիւնը, որու ինչ աստիճան խնամք տանելս եւ փողոցներու մէջէն որբերը հաւաքելս տեսած է ամբողջ այդ շրջանի ժողովուրդը:

Թող հակառակորդներս իրենք հաշիւը տան թրքահայաստանէն Կովկաս ապաստանած 380 հազար գաղթականութեան, որուն կէս կոտորել տուին Իգտիրի, Էջմիածնի, Երեւանի եւ Աղէքսանդրապօլի պատերուն տակ եւ այս գաւառներու 200 հազար տունի հասնող ազգաբնակչութեան աչքին առջեւ: Ռուս պետութենէն շնորհիւ Պ. Պապաջանեանի ջանքերուն մօտ 50 միլիոն ռուպլի ստացան, այս դրամները բաշխուեցաւ զանազան բարեգործական հիմնարկութիւններու ձեռքով մեծ մասամբ տասնեակ հազար դասալիքներու, որոնք իբր պաշտօնեայ կը ծառայէին այդ հիմնարկութեանց մօտ: Այս դրամին հաշիւները չտուին, ծախսեցին առանց քօնթոսլի: Ոչ ոք գիտէ թէ ո՞րքանը տրուեցաւ գաղթականին: Հակառակ ջանքերուս չկրցայ այս բարեգործական մարմիններու մէջ մտցնել թրքահայաստանի վեց նահանգներէն վեց ներկայացուցիչ, որպէսզի մսխումի եւ զեղծումի առաջքը առնուէր:

2.

Հակառակորդներս զիս կը մեղադրեն Էջմիածին ուխտի երթալով զէնքերս «կաթողիկոս Զօրավարին յանձնած» և «Երևանի վրայ արշաւած» ըլլալու համար:

Այո՛, ինձ համար Էջմիածին ուխտատեղի մըն է և Ս. կաթողիկոսն ալ՝ քսան զօրավարէն բարձր էր. այս պատճառով յարմար դատեցի անոր յանձնել զէնքերս:

Երբ Էջմիածին կը գտնուէի, ձիաւորներ մուտ գիշերով մը լուր բերին ինձ թէ զինաթափ եղած մեր զինւորներէն եօթը հոգի սպաննուած են և թէ հրացանաձգութիւնը կը շարունակուի:

Նախապէս գրած էի Երևանի հրամանատար Շահխաթունիի, որ առանց իմ արտօնագրիս, զինւորներէս ոչ մէկուն թող չտայ Երևան մտնելու և հակառակ պարագային, ձերբակալէ զանոնք: Ասկէ ետք ըսկըսանք զինւորական ծառայութեան թուղթ տալ և ազատ արձակել զինւորները, որոնցմէ մօտ չորս հարիւր հոգի գացած էին Երևան: Ամերիկա-

ցի միսիոնար Տօքթ. Աշքը խոստացած էր օգնել, հագուստ և սնունդ տալով անոնց:

Մեր այդ զինւորներէն մէկը Չանգուի կամուրջէն անցած ատեն հայ մավզէրիստ ոստիկան մը զինւորական թուղթը կը հարցնէ, յետոյ կ'ըսէ.

— Ատրճանակ ունի՞ս.

— Ոչ, կը պատասխանէ զինւորը:

— Վրադ պէտք է նայիմ:

Եւ ատրճանակ փնտռելու պատրուակով մավզէրիսթը կ'առնէ զինւորին քսակը և կը սկսի փախչիլ: Չինւորը կը վազէ անոր ետեւէն: Չինւորին ծանօթ եղող մը օգնութեան կը հասնի և կը բռնեն ոստիկանը: Նոյն պահուն վրայ կը հասնի հայ սպայ մը: Չինւորները յարգական բարեւ մը տալէ ետք կը պատմեն եղելութիւնը և դրամին տէրը կ'ըսէ դրամապանակին պարունակութիւնը: Հայ սպան փոխանակ քննելու և ճշդելու խնդիրը, կը փորձէ կերպով մը փախցնել գողը: Չինւորները կը բողոքեն: Ասոր վրայ սպան հայհոյելով ատրճանակ կը քաշէ ա-

նոնց դէմ: Ուրիշ զինւորներ կը հասնին և կռիւ մըն է կը սկսի քարերով:

Զինւորական նախարարի օգնական Դրօ յիսուենեակով մը կը հասնի միջադէպին վայրը և կը հրամայէ զարնել: Յիսուենեակը, որ վանեցիներէ կազմուած էր, կը պատասխանէ. «Մենք մեր եղբայրներուն վրայ կրակ չենք ըներ» և կը քաշուի: Դրօ կ'երթայ և կը բերէ հարիւրեակ մը ուրիշ զինւորներ, որոնք կը սկսին համազարկի: Մեր զինւորները կը յաջողին քարերով անոնցմէ ձեռք անցընել երեք հրացան: Տօքթօր Ըշըր անձամբ ներկայ եղած է այս դէպքերուն: Պէտիւք-Վէտիի հերոսը կ'ուզէր իր քաջութեան ապացոյցը տալ հայ զինւորներ կոտորել տալով:

Ահա այս լուրն էր, որ ինձ կը բերէին ձիաւորները:

Անմիջապէս տեղւոյն վրայ գրտնուող ոստիկան թէ զինւոր թիւով հինգ հարիւր հոգին զինաթափ կ'ընեմ, թէլէֆօնի գործիքները կը վերցընեմ, սպանները կը տանիմ սենեակս և էջմիածինի մէջ կարգը պահպանելու համար հարիւր ձիաւոր

Թողլով՝ կէս գիշերէն ետք կը մեկնիմ քովս գտնուող գօրամասով, որ պէսզի Երևան երթալով պահանջեմ զինւորներու ղիակները, վիրաւորները և բանտարկեալները:

Նոյն միջոցին Տիրայր Եպսկ. և ուրիշ եպիսկոպոս մը ինձմէ խնդրեցին, որ նախապէս իրենք երթան և հասկնան խնդիրը: Ըսի թէ Չանգուի կամուրջին գլուխը հասնելէս յետոյ ժամ մը միջոց կուտամ զինւորներու ղիակները, վիրաւորները և բանտարկեալները ինձ վերադարձնելու համար: «Հակառակ պարագային, կ'ըսեմ, պատասխանատու չեմ այն կողին համար, որ պիտի մըղուի քաղաքէն դուրս:»

Երբ կը մօտենամ Չանգուլի ձորին, ինձ մօտ կուգան անգլիացի սպայ մը և սպայ Մարտիկ Պալեօգեան, որ անգլիացիներու մօտ կը ծառայէր: Ասոնք ալ ինձ կը խօստանան անմիջապէս ինձ բերել ըսպաննուած, վիրաւոր և բանտարկեալ զինւորներս: Կ'ըսեն նաև թէ քիչ մը ետք կը հասնին և անգլիացի գօր. Տէվի: Կը հասնիմ կամուր-

Ղին գլուխը և կը սպասեմ ժամ մը: Շատ չանցած կը բերեն ծունկէն վիրաւորուած զինւոր մը, զոր փոխադրել կուտամ էջմիածին: Սպաննուածներուն դիակները կորսնցուցին, ըսելով թէ սպաննուած չկայ:

Եկան Զօր. Տէվի եւ Շահխաթունի ու խոստովանեցան թէ այս բանին մէջ յանցաւորը Դրօն է, խոստացան պատժել յանցաւորները:

Եկաւ նաեւ բանտարկուած զինւորներէն մէկը, որ միջամտած էր կռուին: Այս զինւորը պատմեց թէ՛ ինչպէս իր դրամները, սուրը եւ ատրրճանակը առած են նախապէս եւ բանտ մտնելէ ետք ալ ոտքէն հանած են կօշիկները եւ տարած: Կը պահանջեմ այս զինւորին գուքերը, որոնք ետ կը վերադարձուին:

Էջմիածին հասնելէս առաջ արդէն մաուզէրիսթները սպաննած էին 150 հոգի: Օր չէր անցած որ մարդ մը սպաննուի կամ խեղդուի: Էջմիածին ինձ մօտ եկան զիւղացիներ և գանգատեցան թէ կառավարութիւնը զիրենք թալլած է, ձեռքերնէն առնելով բամպակը ոչինչ գինով

(փուլթ մը բամպակը 50 բուպլիի, որ նոյն օրուան հաշուով կ'ընէր 2 ֆր.: Մէկ փուլթը 40 ֆուլնտ է եւ կ'ընէ մօտաւորապէս 13 օխա):

Գիւղացիներուն տուած տեղեկութեան նայելով այս գրաւուած բամպակները մօտ 300 հազար անգլ. ոսկի արժէքով էին: Այս բամպակներն է, որ Պ. Ահարոնեան ուզեց ծախել Լիվրբուլի կամ Մանչէսթրի մէջ, բայց ելեւմտական նախարար Սարգիս Արարատեան անկէ աւելի ճարպիկ ելնելով ծախած է Պաթումի մէջ, ինք ստանալով քօմիսիօնը:

Ես պատասխանեցի բողոքող գիւղացիներուն թէ ո'եւէ կապ չունիմ Երեւանի կառավարութեան հետ եւ կրնան երթալ ու աղերսագիր մը տալ ներքին գործերու նախարարին իրենց բամպակի խնդրին համար: Գիւղացիները ըսին թէ արդէն դիմած են եւ արդիւնք մը չեն կրցած ստանալ:

է.

Ես հեռացայ Հանրապետութեանէն, որպէսզի մասնակից չլինիմ այն բոլոր անպատուաբեր, անմիտ, սընանկ եւ ազգակործան գործունէութեան, որուն նուիրուեցան հանրապետութեան վարիչները առաջին օրէն:

Իւրաքանչիւր զինւորականի քով դաշնակցական լրտես մը դրուեցաւ:

Խորհրդարան մը կազմուեցաւ զուտ դաշնակցականներէ, որոնց մէջ կային քանի մը ընկերուհիներ ալ:

Ներքին պայքար մղուեցաւ միւս հայ կուսակցութեանց դէմ երկրին մէջ թէ երկրէն դուրս: Իսկ հայ պօլշեւիքներուն դէմ յայտարարեցին եղբայրասպան կոիւ:

Պատերազմ ըրին Վրաստանի դէմ երեք հոգիի որոշումով եւ Հայաստան մատնուեցաւ սովի:

Շքախումբեր կը ղրկուէին Տրապիզոն եւ Կ. Պօլիս, ոճրագործ էնվերներու եւ թալէաթներու մօտ:

Թիֆլիսի մէջ երեք ամիս կը վիճէին թէ մեր բանակը պէտք է կազ-

մել տէմոքրաթիկ սկզբունքներով-
ինչ որ կը նշանակէր տիսիբլինը
վերցնել:

Ջինադադարէն ետք հանրապե-
տութեան վարիչները ցոյց չտուին
իմաստութեան ո'եւէ նշույ:

Պաշտօնատուները լեցուեցան
դաշնակցական պաշտօնէութեամբ,
որոնց թիւը կը հասնէր 16 հազարի:
Ճակատ զրկուեցան Դաշնակցու-
թեան չպատկանող եւ հակառակորդ
տարրեր միայն:

Պ. Խատիսեան Պաթուսի դաշնա-
գիրը ստորագրելէն ետք Թիֆլիսի
մէջ կը յայտարարէր թէ Թուրքերը
զարգացած եւ ճէն թլմէն մար-
դիկ են եւ Թուրքիոյ հայերը չեն
կրցած անոնց հետ վարուելակերպ
ունենալ:

Երեւանի մէջ կը հազուեցնէին
մեր սիրուն աղջիկները, որպէսզի
կայարանի մէջ ծաղկեփունջերով
դիմաւորեն Խալիլ եւ Նուրի փաշա-
ները, որոնք հարիւր հազարաւոր
հայուհիներ բռնաբարել եւ կոտո-
րել տուած էին: Երեւանի մէջ զին-
ւորական նուազախումբերով ճաշ-
կերոյթներ կը տրուէր այս մարդոց:

Չկրցան հետեւիլ շրջահայեաց
ներքին քաղաքականութեան մը եւ
առաջ բերին ապստամբութիւններ
թաթարական շրջաններու մէջ:

Մերժուեցան Ազգ. Պատուիրա-
կութեան առաջարկները համաձայ-
նութեան մասին:

Այս բոլորը արդիւնք էին մտայ-
նութեան մը, որ չէր զանազանուեր
Ռուսիոյ արդի վարիչներուն մտայ-
նութենէն:

Ես կը նախատեսէի թէ բոլոր այն
աթոռները, զոր գրաւած էին Երե-
ւանի ղեկավարները, խարխուլ էին,
քանի Ռուսաստան իր վերջին խօս-
քը չէր ըսած:

Դժբախտաբար այսօր իրակա-
նութիւն մըն է, ինչ որ նախատե-
սած էի:

Այն մարդիկ որոնք կը հիանային
թուրքերու ճէնթլմէնութեան վրայ,
ստորագրեցին Աղէքսանդրապօլի
դաշնագիրը, ցեխի մէջ թաթխելով
այն ոսկէ գրիչը, որով ստորագրու-
ած էր Սէվրի դաշնագիրը:

Անցեալ տարի երբ Ամերիկա կը
գտնուէի, Գ. Փաստրմաճեան աղմուկ

մը փրցուց, ըսելով թէ Պօղոս Նուպար Հայաստանի հարաւային մասը քիւրտերուն կը յանձնէ:

Սակայն չլսեցի տակաւին թէ ի՞նչ կը խորհի միեւնոյն Փաստըրմաճեանը եւ ինչո՞ւ շշուկ մը իսկ չի հաներ ամբողջ Թրքահայաստանը մեր թշնամիներուն ծախողներուն դէմ:

Հայկ. Հանրապետութիւնը վիժեցաւ, որովհետեւ շէնք մը շինելու համար լաւ ճարտարապետներ պէտք էին. մինչդեռ անոր ղեկավարները հիմը դրին օդին մէջ, փոխանակ հաստատուն գետնին վրայ դնելու:

Ուրիշին հոր փորողները իրենք մէջը ինկան:

Իմ խիղճս եւ հոգիս հանդարտ է այս բոլորին մէջ:

Մնացածը կը թողում անաչառ պատմագրին, որպէսզի երեւան հանէ բոլոր անոնք, որոնք պատճառ եղան այսքան անմեղ արիւններուն թափուելուն:

ԱՆԴՐԱՆԻԿ

(Վերջ)